

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-304-3-6>**ДО ПРОБЛЕМИ ФОНОСЕМАНТИЗМУ У СУЧАСНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ**

Володимир КУШНЕРИК

доктор філологічних наук, професор

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

w.kushneryk@chnu.edu.ua

Вступ. Із зростанням інтересу науковців до комплексного вивчення асоціативно-символічного значення фонологічних одиниць (С. В. Воронін, О. П. Журавльов, В. В. Левицький, F. Dogana, J. M. Peterfalvi, L. Waugh) і врахуванням того, що фоносемантика розглядає функціонування фонетичних одиниць – фонем та фонестем, постає питання про їх символічний статус і наявність у них асоціативно-символічного значення.

Фоносемантика – розділ мовознавства, що вивчає звуковідображальну систему мови, вплив звуків на значення вимовлених слів, а також на прагматичні установки носіями мови, породжені на підсвідомому рівні. Іншими словами, фоносемантичний аналіз дозволяє зробити висновок про те, як дане слово сприйметься носіями мови на підсвідомому рівні, оскільки звукова (фонетична) форма слова істотно впливає на зміст сказаного [3].

Основними компонентами фоносемантики є вчення про знак, зокрема діалектичний зв'язок значення з внутрішньою формою слова, категорія мотивації. Знак необхідно розглядати як єдність компонентів, кожен з яких щось вносить у розуміння цілого, а якщо мова йде про семантичні знаки, то кожен компонент потенційно буде знаком в цілому. Мотивація виступає сполучною ланкою, яка формує співвідношення між формою і змістом знака. Мотивація є елементом, що забезпечує сталість і надійність функціонування словника, і тільки порівняльний аналіз форми і змісту семантичної ознаки сприяє розкриттю або ідентифікації їх мотивації. Слід розрізняти три види мотивації: фонетичну (спонукання через наслідування), морфологічну (спонукання через знак), семантичну (спонукання через зміст). Фонетичну мотивацію можна визначити як абсолютну (зовнішню), а інші види – як відносну (внутрішню), яка може бути як морфологічною, так і семантичною. Оскільки фонетична мотивація мовних одиниць надто варіативна й суб'єктивна, її поділяють на два типи: за зовнішньою формою (фонетична, абсолютна, експліцитна) і за внутрішньою [4].

Серед важливих фонетичних і фонологічних напрямів актуальними виділяються проблеми фоносемантики: формування фоносемантичних універсалій, реалізація фонем і фонем у різноманітних лексичних одиницях і текстах різного стилю, дослідження фоносистем статистичними, психолінгвістичними та структурними методами.

У сучасній фонології зріс інтерес до елементарних одиниць мови та їх диференційних ознак, які, у свою чергу, можуть слугувати основою звукосемантичних універсалій. Комплексна увага дослідників первинних фонологічних одиниць у фоносемантичній системі передбачає визначення мовного статусу цих одиниць, актуальність дослідження якого зумовлена моментом поєднання конститутивної та дистинктивної функцій і двох характеристик (артикуляційної та акустичної).

Виклад основного матеріалу. Фонетичний семантизм – явище закономірного недовільного фонетично вмотивованого зв'язку між фонемами та незвуковою ознакою денотата, яка лежить в основі номінації. Інакше кажучи, денотатом номінації при звуконаслідуванні є предмети, явища, процеси, яким притаманна здатність формувати звуки, що підсвідомо асоціюються з названими предметами, явищами тощо (М. Бігнер, О. М. Газов-Гінзберг, О. М. Кононов, A. Sieberer, U. V. Siagle, R. Ultan). За звукосемантизму денотатом номінації є предмети, явища, процеси, яким не властиве звукотворення (С. В. Воронін, В. В. Левицький, В. М. Панфілов, B. Malmberg, H. Müller, J. Peterfalvi).

У науковій літературі зустрічаються різні визначення звуконаслідувальної лексики. Звуконаслідувальна лексика свідчить про те, що денотат назви – це предмет, явище, процеси

зовнішнього світу, які можуть утворювати звуки. Іншими словами, фіксується закономірний зв'язок між фонемами слова і звуковою ознакою денотата, що лежить в основі номінації. Вивчення звуконаслідувальної лексики прогресує, її вивчають у напрямках, які з певною часткою умовності можна визначити як: семіотичні, онтогенетичні, експериментально-психолінгвістичні, стилістичні, структурно-таксонімічні, етимологічні, типологічні та фоносемантичні дослідження.

Важливим для фоносемантики є врахування двох аспектів фундаментального принципу недовільності/довільності мовного знака. Перший передбачає загальний взаємозв'язок явищ та об'єктів реальної дійсності. Історії науки відомі приклади, коли встановлюються зв'язки між, здавалося б, зовсім несумісними явищами. Другий аспект пов'язаний з тим, що визнання довільності мовного знака означає незалежність відношень між позначуваним і позначувальним, що суперечить загальносистемному принципу ієрархізації, згідно з яким кожен елемент *вищої* системи може розглядатися як самостійна *нижча* система. Отже, слово як самостійна *нижча* система володіє субстратом – позначуваним і позначувальним, структурною сукупністю відношень між елементами лексем. Позбавивши слово зв'язку між його елементами, дослідник позбавляє його структури; система ж без структури – уже не система.

Приймаючи тезу про недовільність мовного знака (С. В. Воронін, О. П. Журавльов, В. В. Левицький, S. Ertel, R. Jakobson), ми не стверджуємо, що всі без винятку слова вмотивовані. Існує численна група слів, вмотивованість яких за сучасного стану етимологічних пошуків установити проблематично. Можна констатувати, що існують два підходи до розгляду цієї проблеми: *природний* (Р. О. Будагов, О. М. Газов-Гінзберг, О. П. Журавльов, Г. М. Іванова-Лук'янова, Є. В. Орлова, О. П. Спіркін, R. Brown, H. Müller, S. Newmann) і *конвенційний* (F. Dogona, D. Kaplan, L. Waugh, H. Werner). Мовний знак є зазвичай довільним, але в синхронії він виступає подвійною сутністю: мовний знак і *довільний*, і *вмотивований*. У кожному разі потрібно враховувати, яка із цих ознак переважає. У конкретному акті номінації вибирають здебільшого певну ознаку об'єкта-денотата, що лежить в основі називання, і в цьому принциповому моменті номінація не довільна, а вмотивована. Вибір ознаки переважно випадковий, і власне тут проявляється довільність номінації, її невмотивованість.

За своєю суттю явище фоносемантизму має статистичний характер, що дає змогу об'єктивно кількісно обґрунтувати частотне превалювання певних звуків, пов'язаних з відповідними значеннями лексем: нім. *Wen die wüsten Winterwinde wütend, wehn / Weisst du zur Wehre wällt ein Weiser? / Warme Wohnung, weiche Watt und wollnes Wams, / Weiter: würzigen Wein und willige Weiber* (E. Rückert).

Найважливішими компонентами психофізіологічної основи фоносемантизму є *синестезія*, *синтенемія* та *кінеміка*. *Синестезія* – феномен сприйняття, який полягає в тому, що враження, яке відповідає певному подразнику і є специфічним для того чи іншого органу відчуття, супроводжується іншими, додатковими відчуттями чи образами, характерними для відмінної модальності (О. О. Потебня, В. Н. Телія, R. Bart, J. Stenzel), напр., англ. *sweet sound*, нім. *dunkler Ton*, рос. *острый блеск*, укр. *холодний звук*. *Синтенемія* – більш глибоке явище, оскільки охоплює не тільки результат взаємодії звукових подразників на зорове кольоробачення носія мови чи навпаки, а й передбачає емоційний знак, який супроводжує зазначене явище. Відомо, що чорний колір «тисне» на людину, а «високий» звук – «збуджує» (Є. Г. Белявська, С. В. Воронін, Р. К. Потапова, S. Ulmann, K. Stampf). *Кінеміка* – це сукупність кінем, тобто недовільних рухів м'язів, які супроводжують відчуття й емоції людини (Т. В. Базжина, Н. І. Лепська, В. К. Журавльов, Л. К. Камалаєв).

Досліджуючи вищезгадані явища та враховуючи знахідки лінгвістів, літераторів, психологів і митців (Ю. Кристева, А. В. Савицький, I. Fonaqu, H. Hilmer, J. Ohara, J. Stenzel), можна констатувати неординарність і багатоаспектність фоносемантичних проблем. Символіка звучання створює симбіоз фоносемантичної єдності з символікою кольору

та відчуттів. Відповідно різнобічне переплетіння символік ускладнює процес вияву й однозначного опису фоносемантичних засад проблеми співвідношення *звучання-колір*. Візуальне символічне сприйняття світу іменують *синопсією*, а одиниці явища – *фотизмами* [12]. Наприклад, розглядаючи квіти та фрукти натюрморту, людина переносить асоціації на свої внутрішні рефлекторні відчуття і, побачивши жовто-зелений шматок лимона, відчуває смак саме цього фрукта, який здебільшого асоціюється з *кислістю*, *терпкістю*, *гіркотою*, рідше – з *гілкою важких плодів*. Суть окресленого явища в тому, що, споглядаючи картину або природний об'єкт, ми пов'язуємо наші відчуття із відчуттями зі сфери запаху, смаку, дотику, які є вторинними щодо безпосереднього споглядання, в цьому разі – первинного.

Існує ще один вид символіки – *аудіальна*; відповідно, символічні одиниці – *аудизми*, можна поділити на два великих підкласи: *звукошумові* та *звукоінформативні* [11].

Звукоінформативний аудіальний символізм пов'язаний в основному з художнім сприйняттям тексту. Його формують викликані у свідомості носія мови чинники (тема тексту, асонанс, алітерація, редуплікація тощо), які створюють певні асоціації та настрої, пробуджують уяву про ті чи інші образи, народжують «музику тексту».

Наприклад, учитуючись у рядки балади “Handschuhe” («Рукавичка») Ф. Шіллера, проаналізувавши тему та здійснивши статистичний аналіз її фонетичного складу, ми виявили суттєво підвищену частоту голосних фонем [a], [o:], [e:] та приголосних [r], [t], [ʃ]. Це відповідає результатам численних досліджень прозових і поетичних текстів, які підтверджують, що емоційний стан людини пов'язаний з фоносемантичними явищами. Такі почуття, як гнів, гордість, супроводжуються «грудним звучанням» (Г. В. Вернер, Ш. Георг, О. В. Драгінда, О. П. Журавльов, Й. Пловерт, Й. Фехнер). При інших почуттях – страху, ніжності, ввічливості тощо, – коли людині хочеться зробитися «маленькою», знаходить своє застосування тон верхнього поверху мовленнєвого апарату. Отже, можна стверджувати, що *високий тон* зображає поняття «чогось малого», а *низький тон* – «чогось великого» (Т. С. Філіпова, І. Ю. Черепанова, В. Б. Шкловський, К. Stumrf, R. Tarte).

Сучасні дослідження англійської інтернет-мови засвідчили, що на рівні фонетичної організації публіцистичних повідомлень: “*War against Terror-tearch warrant and resque efforts interterrorists attacks*” (CNN, Oct. 2, 2001/7), “*Roots of Rage – why the hate*” (CNN, Sept. 26, 2001/6), які передають інформацію про теракт та його наслідки, зареєстровано статистичну перевагу приголосних [n], [t], [s'], [l] [1]. Більшість дослідників фоносемантизму характеризують дані звуки як «погані» (О. П. Журавльов, В. В. Левицький, А. А. Комарницька, В. І. Кушнерик, S. Ertel, E. Fenz).

Семантизацію звука, його повторення у тексті в різних комбінаціях і співвідношеннях з ключовими звуковими комплексами можемо простежити, наприклад, у фрагменті О. Вознесенського («*По крышам городских квартир / Грозой гремел полёт Валькирий*») (сполучення [кр] та [гр], високочастотні у даному випадку голосні [o], [e] та приголосний [p]), викликають асоціацію чогось волаючого, грізного, швидкого. Аналогічні рядки із українських поезій Б. Бунчука: «*Стаєш як рив між брів. І погляд, наче плечі у сірім кунтуші. То камбій цих років. То кільця холоднечі докруг душі. Життя земне. А там, за краєм тим безкраім, де не росте трава. Ти ждеши мене, свята. Стара вина минає і гряде нова*» – демонструють яскраво виражену семантизацію тексту. Ці рядки та частотне вживання звуків [p], [m], [o] підсилюють тему *страху* перед незвіданим.

Звукошумовий аспект символіки пов'язаний з тим, що практично все, що ми чуємо, має певний зміст. Наприклад, якщо ми проведемо нігтем по шорсткій поверхні стіни, то в результаті на тілі людини з'явиться «гусяча шкіра». (Рефлекторна система людини спрацювала на звуковий подразник, який викликав неприємні відчуття). Первинним у цій ситуації є шорсткість стіни, а вторинним – відчуття «гусячої шкіри» [11].

Аналіз фрагментів текстів з чотирьох різноспоріднених мов продемонстрував таке: якщо відома тема, то у певній мірі прогнозованою виявляється частота появи у тексті деяких звуків. Там, де йдеться про щось сумне (мінорні мотиви), переважають приголосні [t], [k], [r], [d] і голосні [a:], [o:], [e:], а в ідилічних (мажорних) творах перевага віддається сонорним [m], [n], [l] і голосному [i]. Але якщо врахувати, що *опозиція* за довготою у слов'янських мовах відсутня, то названі довгі голосні формують мінорний мотив виключно у германських мовах, а їх короткі аналоги – слов'янських.

Що стосується підсилення мінорних мотивів у тексті приголосними, то [p], [t], [k] є придиховими у германських мовах, аналогічний мотив викликають подібні слов'янські приголосні, але без придиху. В англійській та російській мові позиція кінця слова, з приголосною [d] є *сильною*, а в українській та німецькій мовах ця позиція – *слабка*. Тобто у першому випадку мінорний мотив передається фонемою [d], а в другому – її алофоном. Аналогічна ситуація із сонорним [l]. Якщо у німецькій мові [l] немає алофонів, то в англійській є два алофони [l] і [ɫ], які викликають мажорні мотиви у носія мови.

Специфічною для слов'янських приголосних є опозиція за дієзністю (твердістю/м'якістю): [m]-[m̃], [n]-[ñ], [l]-[l̃]. І якщо у германських мовах ідилічні мотиви базуються на сонорних приголосних [m], [n], [l], то у слов'янських, відповідно, на їх пом'якшеному варіанті, який відсутній у германських мовах.

Для зіставної характеристики фонем та їх алофонів має вагоме значення і їх дистрибуція. Спостерігаємо факт, коли в двох мовах наявні відповідні фонемі з подібними алофонами, але умови вживання цих алофонів не однакові. Звук [n] в англійській мові вживається перед голосними, дентальними або альвеолярними приголосними, а також у кінці слова. Другий [ŋ] є алофоном /n/ перед велярними [ie]; з [ŋ] не може починатися слово тощо. Тобто, з одного боку, звуки і їх алофони співвідносяться з об'єктом через слова, а з іншого – вони пов'язані з об'єктом безпосередньо завдяки природному зв'язку між звуком і змістом.

Висновки. Незважаючи на класифікацію мов, поділ на сім'ї та на підгрупи, існує певний рівень універсальності між віддалено- та близькоспорідненими мовами. Цьому і присвячене дослідження фонологічних систем у плані пошуку фоносемантичних універсалій як у діахронії, так і в синхронії.

Зрозуміло, що звукокомплекс зі своїм значенням перебуває в постійній динаміці. Процеси, що відбуваються в мові, породжують постійні зміни, і це не може не позначитися на зв'язку звучання зі значенням слова. Тому, як стверджують Б. В. Головін, О. О. Леонт'єв, Ю. С. Степанов, В. М. Телія, W. Wartburg, O. Ostoff, K. Brugmann та W. Scheffer, принцип аналогії був надзвичайно розвиненим на ранній стадії формування мов. І, як наслідок, – там, де процес звукозмін припинявся, естафету продовжував принцип метафоричної аналогії, завуальовуючи первинні зв'язки звучання зі значенням лексеми. Тому закономірно, що звукові зміни знайшли своє вираження у змінах за аналогією. В обох випадках – і у звуковій зміні, і у зміні за аналогією – бере участь творчий чинник.

Дослідження зв'язку між звучанням фонем і певною семантикою вказують на функціонування в мові фонетичного значення та об'єктивну присутність розглянутої мовної категорії, під якою розуміють сукупність емоцій і уявлень, викликаних звуками при реалізації в мові як і в мовленні не тільки в художньому тексті, а й у позаконтекстуальному наборі окремих лексичних одиниць. Науково-експериментальні пошуки в групі германських мов тривають і видається необхідним подальший теоретичний і практичний розвиток теорії фоносемантизму як у діахронічній, так і в синхронічній фонології у порівнянних дослідженнях типологічних особливостей функціонування міжмовних фоносемантичних універсалій. Вивчення асоціативно-символічного значення фонем дасть змогу визначити їх міжмовний генетичний зв'язок.

Список використаних джерел:

1. Анисимов А. В. Компьютерная лингвистика для всех. Мифы. Алгоритмы. Язык. Київ : Наукова думка, 1991. 197 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2012. 344 с.
3. Кушнерик В. І. Фоносемантизм у германських і слов'янських мовах. Чернівці : Рута, 2004. 370 с.
4. Кушнерик В., Савчук Т. Фоносемантичні явища як мовні реалії. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Германська філологія*. 2021. № 831–832. С. 166–174.
5. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2012. 288 с.
6. Семенюк О. А. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 240 с.
7. Черепанова И. Ю. Дом колдуньи. Суггестивная лингвистика. СПб : Лань, 1996. 208 с.
8. Чернікова І. О. Теоретичні основи фоносемантики: загальна характеристика. *Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту : Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. Вип. 18. С. 76–81.
9. Bartsch K. Sagen, Märchen und Gebräuche aus Meklenburg 1–2. Band 2, Wien. 1879/80. S. 289.
10. Osgood Ch., Suci G. J., Tannenbaum P. M. The measurement of meaning. Urbana: Univerof Illinois Press, 1957. 342 p.
11. Steiner R. Die Bewegung als Sprache der Seele. Dornach : Philosophisch. Anthroposophischer Verlag, 1928. 129 S.
12. Stenzel J. Sinn, Bedeutung, Begriff, Definition. Darmstadt : H. Gentner Verlag, 1958. 60 S.
13. Wundt W. Voelkerpsychologie. Leipzig : Verlag von J. A. Barth, 1900. Bd. 1. S. 267–332.